

Eros en cultuur

Over de herstellende krachten van een erotisch realiteitsprincipe

door drs F. v. Hest

Griekenland, het begin

'Eros is een grote god, die de bewondering afdwingt zowel van goden als mensen, en wel om meer dan één reden, niet het minst om zijn geboorte.' Aldus Phaedrus in zijn rede over Eros zoals Plato die in zijn symposium optekende. En hij gaat verder: . . . 'Hesiodus leert, dat eerst Chaos was en vervolgens Aarde met de brede borst, eeuwige veilige zetel van al wat is, en Eros. Met andere woorden, na Chaos ontstonden deze twee: Aarde en Eros.' Zo werd Eros door de Grieken gezien als een oeroude godheid die verbonden werd met zulke kosmische oerprincipes als de Chaos, de Ruimte, de Nacht, Leven en Dood. Meer nog dan een godheid in persoon werd Eros gezien als een kosmische kracht. Vandaar ook dat men hem mist in de godenrij waarin Zeus, Hera en Afrodite de godin van de liefde, als onsterfelijke wezens, voorkomen.

In de literatuur en beeldhouwkunst kregen deze goden dan ook een duidelijk gezicht, een duidelijke 'persoonlijkheid' in woord en beeld. Eros' eigenlijke gestalte blijft door de eeuwen heen vluchtig: nu eens is hij een krachtige jongeling, dan weer treedt hij op als een hele troep van jolige engeltjes. Zijn kosmische kracht krijgt gestalte in zijn attributen: vleugels en pijl en boog waarmee hij de ruimte doorklieft. In de literatuur wordt hij o.a. beschreven als jeugdig, liefelijk, van bloemen houdend en teder: maar ook wordt hij vergeleken met een windstorm, hij wordt razend genoemd en verwant aan de waanzin. Hij is de trouwe begeleider van Aphrodite, de godin van de liefde, maar hij is niet aan haar gelijk. Van oudsher is Eros de bewerkstelliger van de harmonie van alles wat tegengesteld is in het heelal; hij bevordert alles wat goed en schoon is. Het ethische en esthetische lagen in de Griekse levensstijl overigens zo dicht bij elkaar, dat beide aspecten niet van elkaar gescheiden konden worden. De 'kalokagathia' — vereniging van lichamelijke schoonheid en psychische volwassenheid als levensideaal — verbonden materiële zinnelijkheid en ideële deugdelijkheid met elkaar.

Psycholoog, verbonden aan het Psychiatrisch ziekenhuis Wolfheze.

Een zeer speciale functie van Eros in zijn hoedanigheid als vereniger van de tegenstellingen blijkt uit zijn verbondenheid met liefde, geboorte én dood. Op de keramische gebruiksvoorwerpen die de Grieken aan hun doden meegaven treft men zeer vaak de afbeelding van een met bloemen omkranste vliegende Eros aan. Ook de Romeinse sarcofagen waren vaak versierd met splende Cupidootjes.

In zijn 'Symposion' geeft Plato aan Eros een nieuwe dimensie door Eros tot een filosofisch begrip te maken en door zijn werkingsgebied op te nemen in het rijk der ideeën. Eros is een 'tussending', heeft een bemiddelende brugfunctie, tussen mens en God, tussen materie en idee. Zo zijn het niet de ambachtslieden die zich met de materiële realiteit bezighouden, noch de geleerden met hun ideële realiteit, maar de priesters en de tovenaars die ons in de mysteriedienst van Eros kunnen inwijden. (Veel later zal Freud Eros en Thanatos als tegengestelde krachten begrijpen, die elkaar zonder ophouden bestrijden.) Reeds door de hele entourage waarin het begrip Eros behandeld wordt laat Plato zien dat Eros geen bestaan heeft zonder zintuiglijk en intellectueel genot: In het Symposion wordt Eros geïntroduceerd in de entourage van een intiem dineetje waar vrienden behalve van spijs en drank ook genieten van elkaars gesprekken; in de Phaedrus dialoog ontmoeten Phaedrus en Socrates elkaar op een zomerse dag aan een helder beekje, waar ze onder een lommerrijke boom hun filosofisch discours houden. Mythologisch, dat wil zeggen als metafoor, leidt Plato het karakter van Eros af van zijn beide ouders Gebrek en Vermogen. Hij aardt naar zijn vader en moeder: van zijn moeder heeft hij de behoefteigheid, dorheid, gebrekkigheid; van zijn vader de moed, vindingrijkheid en de energie.

Eros leren kennen, is te vergelijken met een trapsgewijze inwijding in een mysteriedienst met als laagste sport het zinnelijk schone terwijl bovenaan de ladder de aanschouwing van de zuivere schoonheid gegeven is. 'Want de rechte weg om zich in minnezaken te begeven of zich er naar toe te laten leiden is deze: dat men als vertrekpunt het zinnelijk schone en als einddoel die absolute schoonheid nemend, steeds hoger opklimt, trapsgewijs.' Zo verwekt Eros in de mens de ware deugd, 'omdat hij in contact staat met de waarheid'. Het aanschouwen van de schoonheid zelf met al haar aspecten van deugdelijkheid, eeuwigheid, onsterfelijkheid, waarheid is de laatste trap van de inwijding en het uiteindelijke doel van de Eros. Dit doel kan slechts bereikt worden in een proces van steeds hernieuwde vorming — geestelijk en lichamelijk — waarbij behoefteigheid, gebrekkigheid en verdorring worden afgewisseld door energie, moed en vindingrijkheid. Als kind — tussending — van Gebrek en Vermogen staat Eros zo voor de menselijke creativiteit die zich steeds moet vernieuwen, wil zij haar doel van schoonheid, deugdelijkheid, waarheid en eeuwigheid bereiken. Alleen op deze wijze kan Eros tot synthese worden van leven en dood.

Freuds queeste naar Eros

Een nog te weinig begrepen verschijnsel in Freuds leven is zijn diepgaande beïnvloeding vanuit de Griekse en Romeinse oudheid. Zowel Freuds persoonlijke ontwikkeling als de geschiedenis van zijn denken, is doordrenkt van zijn liefde voor de oudheid. Als gymnasiast schreef hij zijn dagboeken in het latijn, later, op ongeveer 50-jarige leeftijd noemde hij zijn vertoeven op de Acropolis 'het hoogtepunt van mijn leven'. In een brief aan Romain Roland heeft hij deze Acropolis-ervaring geanalyseerd. In Freuds denken is er wellicht niet één originele gedachte, die hij niet rechtstreeks ontleent aan Griekse of Romeinse voorbeelden; ofwel illustreert met Grieks/Romeins materiaal. Zo is het met zijn droomtheorie gesteld, zo is het met het Oedipus-complex en zo is het ook gesteld met zijn laatste revolutionaire ontdekking, nl. die van de Eros als belangrijkste levenskracht. Om de betekenis van het begrip Eros bij Freud te begrijpen is het noodzakelijk een korte schildering te geven van de ontwikkeling van zijn denken, een denken dat het beste aangeduid kan worden met de term 'procesmatig'. Dit denken hield slechts als bij toeval op met Freuds dood.

Aanvankelijk meende Freud dat twee krachtige driften het hele menselijke bestaan beheersten. 'Hunger und Liebe' hielden zoals de dichter zei de hele dynamiek van het leven draaiende, of met andere woorden de zelfbehoudsdrift en de soortbehoudsdrift vormden een elkaar aanvullend paar, dat als primaat van de levensdynamiek wordt gezien. Deze Ichtriebe en Sexualtriebe staan onder heerschappij van het Lustprincipe. De seksuele driften zoeken door de Libido hun object; hoe de werking van de Ichtriebe is blijft minder duidelijk.

Dit complementaire dualisme van Ichtriebe en Sexualtriebe ging echter geleidelijk aan teniet, omdat Freud een van het paar losmaakte en steeds meer verzelfstandigde. De Libido als zelfbehoudsdrift gaat geleidelijk over in de Libido als soortbehoudsdrift. Tegelijk wordt het begrip Libido steeds meer verseksualiseerd en gepathologiseerd. Seksualiteit wordt tot het centrale thema van het individuele leven, en de seksuele drift — aanvankelijk nog diffuus en weinig objectgericht — vormt in een pijnlijk proces van confrontatie met de maatschappelijke realiteit de psychische instanties van het *Ich* en het *Ueberich*. In de mythologische vorm van het *Oedipus*-verhaal, vaderdoding en broederbond (zoals *Zeus* samen met zijn broeders zijn vader *Kronos* — de tijd — doodde) verduidelijkt Freud hoe het individu zich steeds meer en meer aanpast aan het realiteitsprincipe dat zich aan het individu voordoet als een 'natuurlijke' gegevenheid en hoe de oorspronkelijke driftbeleving steeds minder onmiddellijke ontplooiingskansen heeft. Hoe dichter het realiteitsprincipe de natuur nadert hoe meer het de vorm van *Ananke* aanneemt, de bittere noodzaak, die mensen dwingt om hun individuele lustprincipes op te geven, om het leven te redden. *Ananke* is bij Freud een door de mens op

aarde aangetroffen feitelijkheid, die zich in zijn 'natuurlijke' vorm voordoet als natuurramp, ziekte en dood. Zij is als zodanig niet te vermurwen. Zij heeft een grote gelijkenis met Gebrek en Behoeftigheid — bij Plato de moeder van Eros. In het sociale vlak is de *Ananke* gelijk aan de sociale verhoudingen, wetgevingen en regels waaronder mensen leven. Hoewel zij — omdat zij door mensen gemaakt zijn — in principe veranderlijk zijn — hebben zij de neiging om zich te manifesteren op gelijke wijze als de 'natuurlijke' *Ananke*.

De afbrokkeling van het complementair dualisme als verklaringsprincipe komt tot zijn uiterste consequentie wanneer Freud ontdekt, dat seksuele drift zich als Libido ook kan richten op het *Ik*. Hij gebruikt hiervoor het beeld van Narcissus, de op zichzelf verliefde jongeling. In het narcisme vallen zelfbehoud en soortbehoud als verklarend levensprincipe samen. Consequentie: het complementair dualistisch verklaringsprincipe wordt tot monisme! Freud heeft zich in deze situatie die hem als het ware uit de hand was gelopen, nooit behaaglijk gevoeld. Moet dit geschreven worden op het conto van een persoonlijke onenigheid met zijn leerling Jung, wiens Libido-concept immers uitgesproken monistisch was; of heeft deze onvrede iets te maken met Freuds ambivalentie jegens zijn jood-zijn en het typisch monistisch karakter van het jodendom? Hoe dan ook, er kondigt zich nu een breuk in Freuds denken aan. In 'Jenseits des Lustprinzips' introduceert Freud opnieuw een dualisme. Niet 'Hunger und Liebe' zijn de drijvende krachten in het menselijk leven, maar Eros- en doodsdrift (ook wel Thanatos- of Nirwana-principe genoemd). Sterker nog: zij zijn de drijvende krachten die al het bestaande beheersen, zowel de organische als de anorganische natuur. Freud brengt zijn Eros-begrip expliciet in verband met de Eros, zoals de komedieschrijver Aristophanes deed.

Eros en doodsdrift (Nirwana) worden door Freud opgevat als twee principieel tegengestelde krachten, die voortdurend met elkander in strijd zijn. De oorspronkelijke dualistische opvatting van Freud over het bestaan is hiermee hersteld. De doodsdrift wordt afgeleid van de waarneming dat het Lustprincipe niet alle levensprocessen beheerst. Er zijn immers vele onlustvolle intrapsychische aflopen, die als onaangenaam worden ervaren, maar die zich haast dwangmatig toch telkens weer voordoen. Zij kunnen dus niet onder de heerschappij van het Lustprincipe staan. Het Lustprincipe is dan ook slechts een speciale vorm van een meer algemeen principe, het Konstantieprincipe, dat het organisch bestaan verklaart als een streven naar het herstel van een vroegere, oorspronkelijke situatie. Dit wil zeggen, dat al het levende streeft naar zijn oude anorganische vorm, welke pas weer bereikt wordt in de dood.

Eros is een kracht in de levende cellen, die hen er toe aanzet om zich tot steeds grotere gehelen aaneen te rijgen. Door de Eros wordt het leven telkens weer vernieuwd, verjongd en beter in staat gemaakt om zich tegen de versturende prikkels van de

doodsdrift te verzetten; hij is de bewerker van de onsterfelijkheid. Vooral in de kiemcellen is de werking van de erotische krachten zeer sterk. De seksuele drift, die als Libido tegengestelde partners tot copulatie en voortplanting brengt, is zo een verbijzondering van de Eros. Slechts de levensherstellende kracht van de Eros, die in alle materie aanwezig is, maar het meest in de kiemcellen, streven de Nirwana-tendensen tegen. Maar, zo zegt Freud zelf, wie zal de uitslag van deze strijd voorspellen? Zo is Eros bij Freud gelijk geworden aan de oeroude kosmische Eros van de oude Grieken — zij het dat zij Eros toch meer als middelaar zagen, meer als een naar schoonheid strevende, optimistische kracht. Freud vat het Eros-principe meer antagonistisch op als tegenstelling van Thanatos.

Intermezzo: seksuele dwangmoraal, lustangst en maatschappelijke onderdrukking

Wilhelm Reich, leerling van Freud, eerste psychoanalyticus-niet arts, lid van het psychoanalytisch genootschap, lid van de communistische partij, bracht een onvermogen van de psychoanalytische theorie aan het licht, waar zij de onderlinge relaties tussen individu en maatschappij beschrijft. In zijn consequentie betichtte hij de psychoanalyse van hypocrisie. Volgens de theorie is cultuurvorming slechts mogelijk ten koste van driftonderdrukking. Driftonderdrukking in de vorm van sublimering leidt tot cultuurvorming en tot neurose. Zo beperkt de culturele ontwikkeling het individueel geluk. De psychoanalyse heeft, bij het overbruggen van deze tegenstelling, altijd gekozen voor de aanpassing van het individu aan de maatschappelijke orde. Volgens Reich moeten maatschappelijke problemen echter ook een maatschappelijke oplossing hebben. De meeste mensen lijden onder de wanverhouding die er bestaat tussen de behoefte aan driftbevrediging en de werkelijkheid tot driftbevrediging. Driftbevrediging is voor Reich op de allereerste plaats bevrediging van de seksuele drift, zodat het bovenstaande ook begrepen kan worden als: de meeste mensen lijden onder de wanverhouding die er bestaat tussen de behoefte aan orgasme en de mogelijkheid tot orgasme. Mensen worden bij hun streven om hun situatie te verbeteren gehinderd door een dwangmoraal, die in stand wordt gehouden uit angst voor een veronderstelde maatschappelijke ontsporing bij het vrijlaten van de driften. Reich wijst erop dat juist de onderdrukking van de driften perversies, asociaal en agressief gedrag in de hand werkt. Veel meer dan de angst voor ontsporingen zijn het de heersende (economische) belangen die de dwangmoraal ten eigen voordele in stand houden. Als middel daartoe wordt de dwangfamilie gebruikt. Hierin is de vader tegelijk vertegenwoordiger van de maatschappij thuis, en slaaf van de gevestigde belangen. Als vertegenwoordiger van de gevestigde belangen treedt hij op als de autoritaire patriarch; als slaaf van de gevestigde belangen is hij een rechteloze en uitgebuite tegenover die belangen. Er is nu

een samenhang tussen economische belangen en seksuele moraal. De man als verwekker van kinderen en verwerver van inkomen heeft recht op de absolute trouw van zijn echtgenote: wat zou hij immers werken, als hij niet de zekerheid heeft, dat hij voor zijn eigen kinderen werkt. Bovendien is de familie zoals wij die kennen, een resultaat van de maatschappelijke en economische orde. Typische voorbeelden daarvan zijn het familiebedrijf en het 'groot-gezin' van de boerenfamilies. Een gelijke structuur vertonen bijvoorbeeld ook de parochie met zijn pastoor, of de praktijk van de arts met zijn patiënten.

Niet een psychotherapie die gericht is op individuele aanpassing door sublimering of veroordeling van de driften, maar een politiek handelen aan de maatschappij met als doelstelling het individuele menselijk geluk en zijn bevrijding uit de dwangmoraal is de doelstelling van Reichs psychoanalyse.

Omdat individueel geluk en seksueel orgasme bij Reich identiek zijn, waren vele van zijn politieke voorstellen gericht op een omvorming van de seksuele moraal. Legalisering van abortus, zelfstandige huisvesting voor jeugdigen, opvoeding tot lustvreugde in plaats van tot lustangst, verruiming van de echtscheidingsmogelijkheden en een goede anticonceptie waren de eerste stappen om dwangfamilie, dwangmoraal en heersende belangen omver te werpen. Deze culturele revolutie heeft als uiteindelijke doelstelling het bevorderen van een karakterstructuur die tot zelfbestuur en de ontplooiing van het persoonlijk geluk in staat is. Persoonlijk geluk en een vrije maatschappij zonder dwangmoraal kunnen slechts gerealiseerd worden wanneer de beste elementen van psychoanalyse en marxistische theorie worden verenigd. Klassestrijd samen met een nieuwe seksuele moraal bereiden de toekomst voor van de nieuwe tot zelfbestuur en volle ontplooiing gekomen menselijke persoonlijkheid. De 'Sexpol' (seksualiteit en politiek) -beweging tracht de goede kanten van de psychoanalytische en communistische praktijk tot dan toe te verenigen.

Eros verschijnt bij Reich in een haast louter biologische vorm. Als begripscategorie komt Eros in Reichs belangrijkste werk (haast) niet voor; hij neemt als vertrekpunt het seksualiteitsbegrip zoals Freud dat in zijn werk van de vroegste en middelste periode heeft ontwikkeld. Bij Reich wordt dit seksualiteitsbegrip enerzijds beperkt tot orgasme, dat de betekenis heeft van een biologische oerkracht, anderzijds wordt de seksuele drift door hem teruggebracht vanuit de abstracte sfeer waar Freud de seksualiteit in plaatste en wordt zij herontdekt als individuele lustbron, een bestaanswijze van het individuele menselijke lichaam. De seksualiteit wordt door Reich geconcretiseerd en levend gemaakt. Lichaam en seksualiteit horen bij elkaar. De politieke sfeer waarin Reich de seksualiteit plaatste maakt dat veel van zijn werk verouderd of vreemd aandoet. Telbaarheden als aantallen orgasmen, echtscheidingen, abortussen vindt men temidden van abstracte theoretisering: zij moeten gelezen worden tegen de achtergrond van Reichs tijd en zijn gedrevenheid om de maatschappelijke situ-

atie te veranderen. De herwaardering van het menselijk lichaam maakte de weg vrij voor een door Reich gestarte belangrijke ontwikkeling; psychotherapie op lichamelijke basis.

Ontwikkelingen in de groepstherapie, met name de bio-energetica vinden bij Reich hun oorsprong. Ook zijn politieke ideeën zijn van revolutionaire betekenis gebleken; het tekent Reichs tragiek en grootsheid dat ze pas jaren na zijn dood au serieux worden genomen, wanneer o.a. in Frankrijk aan de universiteit van Nanterre zijn filosofie een van de pijlers van de studentenrevolte blijkt te zijn.

Eros hervonden

Een verdere ontplooiing van Eros geeft Herbert Marcuse. Een zelfde kritiek die het uitgangspunt was van het denken van Wilhelm Reich staat aan het begin van zijn filosofie. De onvrede met een situatie, waarin het werken aan culturele en maatschappelijke vooruitgang gepaard gaat met de vermindering van het individuele geluk en repressie van de driften, noopt hem te zoeken naar nieuwe mogelijkheden voor de ontplooiing van het menselijk geluk. Het inzicht dat het realiteitsprincipe niet biologisch maar historisch bepaald is, opent nieuwe perspectieven.

Weliswaar is het realiteitsprincipe afkomstig uit de *Ananke*, de Lebensnot van de mens, maar naarmate een steeds grotere materiële welvaart en overvloed hem vrijer maakt, komt de noodlottigheid van het realiteitsprincipe steeds meer op de achtergrond. In onze tijd wordt het realiteitsprincipe geregeerd door de Technologische Rede. De technologie dringt de schaarste terug, maar presenteert zich tegelijkertijd als een valse redelijkheid.

Onder de valse redelijkheid van deze Technologische Rede wordt wat technologisch, operationeel en mathematisch functioneel is, gelijkgeschakeld met dat wat goed is en meer in het algemeen met het zijnde als zodanig. Zo wordt het realiteitsprincipe getransformeerd tot prestatie. Terwijl de technologische vooruitgang de Lebensnot verkleint en daarmee de Ananke en repressie uit de sfeer van de noodzaak haalt, ontstaat er onder de heerschappij van de Technologische Rede een nieuwe repressie, die aangemerkt kan worden als een surplus repressie, ofwel niet noodzakelijke repressie. Deze repressie kan slechts bestaan dankzij het belang van sommigen. De kapitalistische uitbuiters en sadistische chefs veranderen onder de heerschappij van de Technologische Rede tot de goed geoliede en gesalarieerde machinerie van de bureaucratische instellingen. In een op prestatie gerichte maatschappij wordt het lichaam tot arbeidsmiddel en heerst er een taboe op de (seksuele) libido. De verzakelijking van het lichaam vindt haar veruiterlijking in het geld als betaalmiddel. Hoewel er in schijn een grotere tolerantie bestaat jegens het individuele geluk treedt er in werkelijkheid een brutalisering van zijn bestaan op.

De vicieuze cirkel dat wat redelijk is ook technologisch en func-

tioneel is en dat wat functioneel is, goed is, kan volgens Marcuse doorbroken worden door het in werking treden van een samenspel van psychische krachten die niet tot het rijk van de (technologische) Rede en het geldende realiteitsprincipe behoren, maar die het fundament zijn van een niet-repressieve beschaving welke een niet-repressieve ontwikkeling van de Libido mogelijk maakt. Esthetische dimensie, fantasie en geërotiseerde seksualiteit bemiddelen tussen (technologische) Rede en Lustprincipe, vormen de negatie van het prestatieprincipe en doen met het zichzelf verwerklijkende subject een niet repressieve cultuur ontstaan. De esthetische dimensie oefent in de zintuiglijke waarneming haar bemiddelende functie uit, doordat in de aanschouwing van de vorm genot en kennis samen gaan. De zintuiglijkheid koppelt 'lagere' en 'hogere' vermogens aan elkaar. Alles wat door de zintuigen gaat heeft de kenmerken van zintuiglijkheid, zinnelijkheid en zingeving — in het Duits aangegeven met de term Sinnlichkeit. De zintuiglijkheid leidt naar zingeving door de kracht van de verbeelding: 'Hoewel zintuiglijk en daarom receptief, is de esthetische verbeelding creatief: in een eigen vrije synthese brengt ze schoonheid voort. In de esthetische verbeelding brengt de zintuiglijkheid algemeen geldende principes voor een objectieve orde voort' (Marcuse, 1968).

De verbeelding is het geestelijk vermogen dat de vrijheid uitoefent. Zij onderzoekt en ontwerpt de mogelijkheden van alle zijn, en heeft als zodanig haar eigen orde, te weten de orde van de schoonheid. Veruiterlijk treedt de verbeelding op als kunst en spel. Beide dagen het geldende principe van de rede — het prestatieprincipe — uit, door in plaats van de logica van de onderdrukking de logica van de bevrediging te stellen. De fantasie of verbeelding handhaaft haar eigen wetten tegenover het geldende realiteitsprincipe.

Tegenover de onnodige repressie van het Lustprincipe stelt de fantasie haar Grote Weigering. 'De fantasie streeft naar een erotische werkelijkheid waarin de levensdriften tot rust komen in een bevrediging zonder verdringing. Tot nog toe kon de fantasie slechts in de kunst zelf vorm aannemen, overgaan van subjectiviteit naar objectiviteit. In een minder gesublimeerde vorm doet de fantasie zich voor als (seksuele) dagdromerij en toont zij haar verwantschap met de oorspronkelijke Eros: 'de seksualiteit is immers de enige functie van het levende organisme die boven het individu uitgaat en het met de soort verbindt' (Marcuse, 1968).

In een niet repressieve cultuur verandert de seksualiteit echter van uitsluitend genitale seksualiteit en geslachtsdrift tot Eros. Het met elkaar in overeenstemming brengen van driften en rede geeft geen kwantitatieve verandering zoals bij Reich maar een kwalitatief andere, te weten gesublimeerde, seksualiteit. Door het achterhalen van het prestatieprincipe keert deze drift dan terug van seksualiteit uitsluitend in dienst van de voortplanting, naar seksualiteit in de functie van het verkrijgen van lust uit alle zones van het lichaam. Niet-repressieve sublimering van de seksuele drift be-

tekent tegelijkertijd verruiming van het doel en het werkingsgebied van de drift. Seksualiteit verandert tot Eros; sublimatie treedt niet op gericht tegen de driften, maar als bevestiging ervan. Om deze vorm van gesublimeerde seksualiteit te verzinnebeelden gebruikt Marcuse evenals Freud het beeld van Narcissus en de met hem verwante helden (dit wil zeggen middelaars tussen goden en mensen) Orfeus en Dionysos. Als individueel verschijnsel is de opleving van een polymorfe narcistische libido niet cultuur-vormend, maar neurotiserend; slechts als maatschappelijk verschijnsel kan een niet onderdrukte libido en een polymorfe narcistische seksualiteit in de vorm van Eros 'de cultuur bevorderen, onder omstandigheden die verenigde individuen met elkaar verbinden, in de cultivering van hun omgeving ten behoeve van hun ontwikkelende behoeften en vermogens'.

De uitbreiding van de Eros onder deze omstandigheden beperkt zich niet tot het lichaam maar stroomt over naar de omringende materie en het rijk van de geest. 'De esthetische idee van een zintuiglijke rede veronderstelt een dergelijke tendens'. Waar Eros bij Freud nog een biologische drift is met een kwantitatieve en een kwalitatieve uitbreiding van de individuele seksualiteit, wordt de Eros bij Marcuse getransformeerd tot een resultante van een historisch/utopisch proces waarbij libidineuze krachten niet alleen het hele lichaam tot erogene zone maken maar zich uitstrekken tot de hele stoffelijke en geestelijke werkelijkheid. Hoe deze historische ontwikkelingsgang van de Eros alleen in een maatschappelijk proces dat ananktische en surplus-repressie overwint voltrokken kan worden, wil haar resultaat niet tot individuele neurose, maar tot opbouw van een cultuur worden, werd in het voorafgaande reeds besproken. Eros overwint een wereld die gesymboliseerd wordt door Prometheus, de overwinnaar van het vuur, voorbereider van de technologie.

In plaats van de oude orde van produktiviteit brengt de Orfisch/narcistische Eros 'een nieuwe werkelijkheid met een eigen orde, beheerst door andere principes. De Orfische Eros transformeert het zijn: hij overwint door bevrijding de wreedheid en de dood. Zijn taal is het lied, en zijn werk is spel. Narcissus' leven is dat van schoonheid en zijn bestaan is beschouwelijkheid. Eros, die in zijn eigen volheid verkeert, sterft aan zichzelf door ontvankelijkheid voor zijn omgeving en overstijgt zo de brutaliteit van een egoïstische driftbeleving en een onontkomelijke dood.'

Toepassingen in de institutionele psychiatrie

(a) Het instituut

Van Eynde wijst er in zijn artikel 'Psychiatrie nog steeds in discussie: enkele cultuurfilosofische overwegingen rond mogelijke ontwikkelingen' op, dat in de zestiger en zeventiger jaren alle sectoren van het maatschappelijk leven gaandeweg werden beïnvloed door golven van protest. In het voorafgaande werd beschreven hoe Reich en Marcuse psychoanalyse en marxistische maat-

schappijvisie trachtten te verenigen. Geïnspireerd door het denken van Marcuse en Reich werkten hippie en student, in Woodstock en Nanterre in één richting, het verwezenlijken van nieuwe alternatieve levensvormen en maatschappijstructuren. Als in een late, trage rimpeling, ver van de oorspronkelijke beroering en meestal onkundig van de werkelijke bron bereikte de kritiek ook de psychiatrie. Praktische toepassing van de leer bleef moeilijk en waar de meesters verkondigden, kibbelden de exegeten. Niettemin kan een schets van een praktische toepassing, uitgaande van het begrippeninstrumentarium rondom Eros gegeven worden. Relevante gevolgtrekkingen kunnen gemaakt worden ten aanzien van organisatievormen binnen de psychiatrie en inhoudelijkheid en doelstelling van de therapie.

Bestaande organisatievormen tenderen door de kracht van een logische dus 'redelijke en goede' technocratisering tot een zich voegen naar het geldende prestatieprincipe en repressie van het lustprincipe. Het geldende prestatieprincipe doet zich met name in de institutionele psychiatrie in twee gestalten voor.

Gedirigeerd door externe maatschappelijke krachten — in concreto betalende en bestuurlijke instanties — is er een tendens om binnen de organisatie van de psychiatrie steeds meer de technologische normen van de produktiviteit en efficiëntie te hanteren. Als argument wordt daarbij steeds meer het voortbestaan en zelfs het weer toenemen van de schaarste — de Ananke — genoemd. De valsheid van dit argument blijkt echter door zijn herhaling in alle omstandigheden. Zo zou bevrijding afhankelijk zijn van steeds hogere levensstandaards en zo zou onderdrukking dus voor altijd gerechtvaardigd zijn.

Binnen de instituten bestaat de tendens om meer te vertrouwen op ordelijkheid en structuur en op aan de top genomen initiatieven dan op experimenten en initiatieven. Een historisch/utopisch bewustzijn ten aanzien van maatschappelijke instituties met een in dit bewustzijn gefundeerd handelen kan voorkomen dat dergelijke argumenten en handelwijzen klakkeloos worden overgenomen. Organizatievormen zijn niet gelijk aan starre natuurkrachten die ons slechts overkomen en waar wij machteloos tegenover staan. Zij worden gemaakt door mensen en staan dezelfde mensen ten dienste. Zij vinden hun rechtvaardiging slechts dan wanneer zij gestalte krijgen in een vorm die zich voortdurend aanpast aan de heersende behoeften van individuen en ten dienste staat aan de ontplooiing van ieders individuele geluk. Voortdurende flexibiliteit van de organisatie en bereidheid om zichzelf op te heffen zijn eerste vereisten; geen enkele organisatievorm heeft 'an sich' bestaansrecht. Een dergelijke organisatiestructuur heeft haast anarchistische trekken. Elke institutionalisering kan immers weer achterhaald worden door veranderde individuele behoeften. Een radenstructuur en een opvatting waarin de organisatie wordt gezien als spelvorm, waarin inhoud en regels van het spel door de spelers gemaakt worden, overbruggen waarschijnlijk nog het meest de kloof tussen voor altijd gefixeerde structuren en anar-

chistische chaos. — Hoewel in een werkelijk utopistische menselijke samenleving zal anarchistische chaos vervangen zijn door een anarchistische orde waar de regels van schoonheid en spel onder een erotische rede deze waarlijk ludieke samenleving volledig tot ontplooiing zullen laten komen.

(b) De therapie

Doel en inhoud van de psychiatrische therapie kunnen worden geformuleerd als een (opnieuw) in werking zetten en uitbreiden van de Eros met de daarvoor geëigende middelen. Een niet-repressieve, zich niet aan het geldende realiteitsprincipe aanpassende organisatievorm van de psychiatrie is hiertoe een voorwaarde. Therapievormen die hun model ontleen aan het heersende realiteitsprincipe en die daarbij de maatschappelijke normen van de produktiviteit en rationaliteit en heersende moraal als vanzelfsprekend overnemen moeten derhalve kritisch beschouwd worden. Produktiviteit en rationaliteit als norm in bijvoorbeeld arbeidstherapie, woontherapie of vrijetijdsbesteding bevordert een situatie waarbij de patiënt aan de therapie wordt aangepast. Concreet kan dan bijvoorbeeld gekozen worden voor grotere woon-eenheden, omdat die economisch rendabeler zijn en personeel-technisch overzichtelijk. Volgens deze redenering is een hiërarchisch/centralistisch georganiseerde arbeidstherapie als training voor centralistische arbeidsverhoudingen in de maatschappij de meest doelmatige. Het 'alleen maar' gereed maken van de patiënt voor terugkeer naar de maatschappij betekent het consolideren van onderdrukkende tendensen, die hem — biologisch ziek of niet — naar de inrichting toe brachten.

Hier tegenover en positief geformuleerd dient de psychiatrische therapie gebruik te maken van de volwaardige realiteit van het Lustprincipe, zonder daarbij tot een eenvoudig hedonisme te vervallen. Eros als geleider op deze weg zij ons tot gids. De reeks zintuigelijkheid—zinnelijkheid—zingeving biedt een houvast aan patiënt en therapeut om de omringende wereld te erkennen en gestalte te geven. Activering en stimulering van zintuiggebruik en verbeeldingskracht openen de blik voor nieuwe, niet repressieve realiteiten. De vrije fantasie ontwerpt een nieuwe wereld waarin de patiënt zichzelf weer herkent als oorsprong van zingeving en daadwerkelijkheid. Een dergelijke therapie kan zichzelf slechts als spel presenteren. Evenals het spel heeft zij irrationele, surrealistische kenmerken. Het spel kiest in vrijheid tijd en plaats en zijn eigen regels; zijn verloop heeft een speels karakter.

Een te ernstig gespeeld spel — bijvoorbeeld een spel waar produktiviteits- of rationaliteitsoverwegingen gaan overheersen — is verliezer van zijn eigen bestaanswijze. Culturele therapieën en groepstherapieën als psychodrama of Gestalt benaderen in doelstelling en werkwijze het ludieke karakter van de herstellende en vernieuwende Eros. Ervaringen tijdens vakantie met patiënten opgedaan, leren dat vakantie als therapie in hoge mate bevrijdend kan werken. Juist gebeurtenissen die op het eerste gezicht

'noodlottig' lijken te zijn, zoals het gemeenschappelijk doorstaan van weer en wind, van onverwachte problemen, bevorderen hier het speelse element. De lijflijkheid van deze gebeurtenissen bevorderen de sensualiteit en het vermogen om te genieten.

Dergelijke ervaringen leren dat gemeenschappelijk beleefde wederwaardigheden een duidelijke erotiserende werking hebben. Reeds Freud wees op de bindende kracht die in samenwerking gegeven is. Een combinatie van specifieke elementen uit de drie genoemde vormen van therapie, waarin ontvankelijkheid, noodlottigheid en creativiteit elkaar aanvullen, is de basis van een, door Eros geïnspireerde therapie. De culturele therapieën bieden een inwijding tot Eros door geordende oefening van zintuigelijkheid en fantasie die uitmondt in het objectieve kunstzinnige product; vanuit het psychodrama is er de overwinning door verbeelding van een realiteitsprincipe dat het Lustprincipe ontkent in een wereld die tussen schijn en werkelijkheid ligt; vanuit de vakantie-ervaringen zijn het een zich blootstellen aan onverwachte wederwaardigheden die door de 'natuurlijke' wijze waarop ze zich voordoen een speels karakter krijgen. Een therapie die een door Eros geordende oefening van de zintuigelijkheid, daadwerkelijke uitoefening van de individuele verbeelding en een gezamenlijke overwinning door arbeid en samenwerking van wederwaardigheden die zich op een natuurlijke wijze presenteren, combineert, biedt zich aan als een utopistische werkelijkheid die aan elk heden ontglipt.

Meer dan wetenschappelijk is zij sacraal, een inwijding in de mysteriedienst van Eros. Ziedaar een tegenstelling die reeds de oude Grieken bezighield.

Literatuur

- Van Eynde, I. E. I. M. (1974), Psychiatrie nog steeds in discussie: enkele cultuurfilosofische overwegingen rond mogelijke ontwikkelingen, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 16e jaargang, november-december.
- Van Eynde, I. E. I. M. (1977), Het Asklepieion te Pargamon, een 'therapeutisch centrum' in het teken van Asklepios, Orfeus en Narcissus, *Tijdschrift v. Psychiatrie* 19, blz. 187.
- Freud, S. (1955), Abriss der Psychoanalyse, in: *Gesammelte Werke*, Imago Publishing Co. Ltd., Londen.
- Freud, S., *Jenseits der Lustprinzips*.
- Van Hest, F. P. E. (1969, 1970), Over de heiligheid van de heilige ziekte, Hermeneus, *Tijdschrift voor de antieke cultuur*, 41e jaargang, juli.
- Marcuse, H. (1968), *Eros en cultuur*, Erven J. Bijleveld, Utrecht.
- Marcuse, H. (1969), *An essay on Liberation*, Pelican Books, Harmondsworth
- Plato (1965), 'Symposion' en 'Phaidros', in: *Plato verzameld werk*, Tjeenk Willink en zn., Haarlem.
- Reich, W. (1973), *Die sexuelle Revolution*, Fischer Tagebuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Stibbe, Twiest, A. G. (1975), Eros in de antieke kunst en literatuur, *Tijdschrift Hermeneus*, 47e jaargang, okt.-dec.
- De Vries, G. J. (1975), Plato's Eros, *Tijdschrift Hermeneus*, 47e jaargang, okt.-dec.